

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ВИЯВУ ІНВАРІАНТНОСТІ ПСИХІКИ СУБ'ЄКТА

Богдана ІВАНЕНКО

Copyright © 2008

Сутнісний зміст. У статті досліджується феномен інваріантності в контексті цілісної організації психіки, яка характеризується статичними і динамічними особливостями. Увага зосереджується на глибинно-психологічних механізмах детермінації інваріантних аспектів психіки – фіксації едіпового періоду розвитку суб'єкта та ін. Доводиться, що інваріантність виявляє статичні аспекти психіки, пов'язані із формуванням сфери несвідомого, й зумовлює тенденції актуальної поведінки суб'єкта.

Актуальність теми. Сучасний розвиток України як демократичної держави висуває перед практичними психологами вимогу надання кваліфікованої психокорекційної допомоги населенню. Реалізація такого завдання передбачає наявність професіоналізму психологів-практиків, який ґрунтується на глибокому знанні закономірностей і функціональних особливостей психіки. Проте дискретний характер розуміння психіки почасти породжує артефакти психологічного знання, нівелює індивідуальну неповторність суб'єкта та спотворює інструментарій професійної роботи психолога. Відтак потрібне цілісне і системне пізнання психіки у єдності свідомого й несвідомого, у її статичних та динамічних характеристиках.

Феномен інваріантності психіки пов'язаний з її статичними аспектами і визначає динамічні тенденції поведінки суб'єкта. Тому пізнання феномена інваріантності є **актуальною метою** з позицій розвитку сучасної психологічної науки й психокорекційної практики, збагачує як дослідницькі, так і психокорекційні цілі. Звідси також зрозуміло, що проблема інваріантності психіки залежна від повноти розуміння психологами-практиками функціональних особливостей несвідомого у його взаємозв'язках зі свідомим.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що статичні й динамічні характеристики властиві взаємозв'язкам між свідомою й несвідомою сферами психіки; причому її статичність виявляється через її інваріантні аспекти, а інваріантність зумовлена фіксаціями едіпового періоду розвитку суб'єкта, що визначають особливості формування несвідомого.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку статичних і динамічних характеристик функціонування психіки та феномена інваріантності, котрий пов'язаний із формуванням несвідомої сфери, а також категоріальне обґрунтування цього взаємозв'язку.

Категоріальне поняття “інваріантність психіки” заявлене в науковій літературі Т. Титаренко: “...Інваріантами життєвого світу є часо-просторовість,

каузальність, інтрасуб'єктивність тощо, взяті у процесі типовості, повторюваності, що виражає їх сутнісну природу і даність” [4, с. 21]. Інваріантність – це незмінність за певних перетворень, це співвідношення, властивості, які пов'язані з певним об'єктом і не змінюються при його перетвореннях [6]. У широкому розумінні її пов'язують із функціонуванням системи, що перебуває у певній структурованості, упорядкованості.

У психології інваріантність містить теорія установки (Д. Узнадзе, І. Губанов). Установка охоплює певні інваріанти минулих подій як передбачувальні перцептивні схеми і має інерцію та діє навіть тоді, коли актуальні умови змінилися; водночас можлива зміна, за якої *змінюється щось інваріантне* [2, с. 36]. “З розвитком живих систем відбувається “дестабілізація” динамічних систем і відповідно до цього зростає гнучкість самих функціональних інваріантів”, – зазначає В. Чудновський [3, с. 24]. У глибинній психології як синоніми інваріантності вживаються поняття “статичність”, “усталеність”, “незмінність”, “ітеративність”, “повторюваність”. Питання змістових і функціональних відмінностей даних феноменів потребує подальшого дослідження.

Інваріантність психіки пов'язана з глибинним її рівнем і визначається активністю несвідомого. З. Фройд [7] уперше загострив питання про недоцільність ототожнення свідомої й несвідомої сфер: будь-який душевний процес детермінується несвідомою сферою, виявляючись у свідомості в завуальованому, символічному вигляді. Неусвідомлювані процеси – це витіснений табуйований зміст, а значить і латентна активність, яка невидимо для суб'єкта визначає його актуальну поведінку. Засновник психоаналізу стверджував, що значна кількість психічних актів узагалі не мають змоги виявитися у свідомості, проте дестабілізують психіку. Об'єктивування витісненого змісту, його усвідомлення суб'єктом спричиняє нівелювання невротичних симптомів і гармонізує психіку [7]. Цим самим З. Фройд підкреслив, що несвідоме перебуває у складних взаємозв'язках зі свідомим, а психіка є складним системним утворенням. Для цього ним уведене поняття “система психічного”, що акцентує на цілісності психіки.

Відповідно до психодинамічного підходу, інваріантність у широкому розумінні ілюструє принцип ізоморфізму, що визначає наявність загальних закономірностей в організації будь-якої системи, наприклад, незмінну готовність до певної динаміки поведінки, що спричинена глибинно-психологічними усталеними механізмами [8]. При цьому системність є *інваріантною*

характеристикою, за словами Л. фон Бергаланфі, тоді як цілісність містить лише вказівку на зв'язок її складових (компонентів) [1].

Виходячи з аналізу наукових праць, можна констатувати, що інваріантність – це характеристика психіки, пов'язана з функціонуванням несвідомої сфери, котра містить усталеність, статичність і водночас зберігає тенденцію до динамічного перетворення. У контексті новітнього психодинамічного підходу інваріантність (статичність) психіки можна розуміти як засадну функціональну особливість (закономірність), що має вираження у статичності й динамічності психічної організації у її цілісності та системній упорядкованості.

Статичні утворення психіки виявляються в інваріантних її характеристиках, що задаються функціональними особливостями несвідомої сфери поза часом, статтю й простором [8]. Несвідоме, за твердженням Т.С. Яценко, водночас статичне й динамічне: формуючись з дитинства, воно зберігає тенденцію до стабільності, інваріантності його вияву на рівні автоматизмів. Динаміка несвідомого пов'язана з його енергетичною складовою (Ід) та універсальною суперечливістю психіки, яку презентує розроблена дослідницею “модель внутрішньої динаміки психіки”. Статика характеристик несвідомого задається фіксаціями, які каталізуються первинними лібідними об'єктами (едіпова залежність) і мають подальший вияв в об'єктних відношеннях (усталений емоцій фон життя особи). Динамічність постає у варіативності поведінки на основі суб'єктивної зінтегрованості психіки. Тоді динаміка психіки – це особлива єдність суперечливих тенденцій як усталеної характеристики.

Т.С. Яценко [8] пише, що пізнання несвідомого стає можливим саме завдяки інваріантності (сталості), ітеративності, тобто повторюваності та незмінності його виявів (характеристик). “Несвідоме проявляється у свідомій сфері лише фрагментарно завдяки ітеративним (повторюваним), інваріантним характеристикам, які засвідчують залежність від інфантильних, глибинно-психологічних цінностей. Образність вияву змісту несвідомого завдяки символам може маскувати його інваріантну зумовленість палітрою багатозначності семантики символів. Проте за нескінченими варіантами можна виокремити стале, незмінне. І ця усталеність проявляється передусім у характері взаємозв'язків між окремими елементами спонтанного поведінкового чи образно-графічного матеріалу суб'єкта” [8, с. 142].

Інваріантні тенденції психіки реалізуються за участі автоматизмів і механізмів. Автоматизм визначається в науковій літературі як дія, котра виконується без участі свідомості; здатність до ритмічної, періодичної або аперіодичної мимовільної діяльності без очевидних зв'язків із зовнішніми спонуканами; абсолютна відпрацьованість дій, рухів, за якої досягаються багаторазові повторення [10]. Термін “автоматизм” вживають на позначення механізмів несвідомого (З. Фройд), захисного механізму “втечі від реальності” (Ф. Александер); ним називають засоби, котрі функціонують як “стимульний бар'єр у душевному апараті” (Х. Хартман), тоді як фізіологічною основою автоматизації дій є динамічний стереотип (І. Павлов). У глибинній психології автоматизм пов'язують з дією автоматизо-

ваних форм захистів, що закріпилися у ранньому періоді розвитку суб'єкта, починаючи з едіпової ситуації. Вони впливають на формування умовних цінностей суб'єкта, які характеризуються незмінністю, статичністю. Наприклад, поведінка особи, котра була продуктивною і знайшла підсилення у певній ситуації, закріплюється і відтворюється на рівні автоматизму в інших ситуаціях, віддалених від первинної. При цьому має місце феномен вимушеного повторення – багаторазове відтворення стабілізованих поведінкових актів, непродуктивних щодо актуальної ситуації. Підкреслимо, що інваріантність психіки пов'язана з динамічною тенденцією до повторюваності, “ходіння хибним колом”, що зумовлено глибинними механізмами, латентна дія яких призводить до енергетичного дисбалансу психіки одночасно на двох рівнях – психічному й соматичному, які є єдиним нероздільним процесом.

Поняття механізму трактується як обмеження свободи руху певних тіл взаємним опором настільки, що всі точки такої системи здатні описувати тільки цілком певні траєкторії і є чітко визначеними; механізми слугують для передачі і перетворення руху, видозміни траєкторії [6]. Д. Узнадзе зазначав: “Однією з характерних рис душевного життя людини є механізація її процесів. Під час свого розвитку вона проходить кілька ступенів, після багаторазових повторень спрощується, залишаючись у вигляді простого, завершеного переживання. Сампроцес його утворення скорочується і залишається непомітним для нашої свідомості. Ця обставина унеможливує спостереження поступового утворення, дозрівання психічних процесів” [5, с. 34]. З позицій глибинної психології, механізм – це певний концепт, що має вираження у поведінці як слідування певній “програмі” поза волею і свідомим рішенням суб'єкта, і тим самим імперативно визначає тенденції психіки. Глибинні механізми формуються на основі фіксацій в едіповій ситуації і зумовлюють вимушене повторення, вони не усвідомлюються, внаслідок чого імперативно визнають поведінку.

Таким чином, автоматизми пов'язані з рефлексивною активністю, неусвідомлюваною дією, тоді як механізми виражають певну тенденцію і мають семантичне забарвлення. Глибинні механізми характеризуються статичністю, а їх дія спричиняє гальмування особистісного прогресу суб'єкта. Наприклад, механізмом може бути психологічна залежність від матері, яка не усвідомлюється суб'єктом або усвідомлюється ним частково. Такий механізм зумовлює інтроєкцію тих рис матері, від яких суб'єкт страждав (авторитарність, агресія, емоційна холодність, байдужість та ін.) та реалізацію їх у поведінці поза власним свідомим рішенням уникати подібних виявів.

Інваріантність психіки на поведінковому рівні передусім має вияв у деструктивних “програмах” життя, на існування яких звертали увагу дослідники – А. Адлер, Е. Берн, М. Джеймс, Х. Хекхаузен, А. Шутценбергер, Б. Де-Анжеліс, Б. Хеллінгер, З. Фройд, Т. Яценко та ін. Термін “запрограмованість” у психологічному значенні є досить поширеним у літературі. Він означає усталеність, автоматизм поведінки й самовідчуття суб'єкта, що зумовлює дотримання “життєвого плану” або “життєвого сценарію”, які

часто не усвідомлюються суб'єктом через детермінованість глибинними механізмами психіки. Запрограмованість виражає статичні (усталені) характеристики психіки, пов'язані з фіксованими автоматизмами у її формуванні, реалізує інфантильні тенденції, “незавершені справи дитинства”.

Виходячи з психокорекційної практики, можна стверджувати, що запрограмованість психіки пов'язана з неусвідомленою потребою вивільнитися від тиску лібідної і мортідної енергій, капсульованих в едіпів період розвитку суб'єкта. Дослідницькі результати такої практики в межах новітньої психодинамічної теорії доводять, що едіпова залежність є базальною глибинною детермінантою формування інваріантності психіки, її стабілізованих суперечностей. Остання виникає під впливом фіксацій на основі ранніх травматичних переживань ще з едіпової ситуації. Едіпова залежність – це домінуючий психічний закон, що зумовлений адаптацією особи до соціуму і впливає на конкретно-змістове наповнення психіки, зумовлює формування її індивідуально неповторного характеру, зокрема, через інтроєкти первинних лібідних об'єктів. Інтроєкти підкоряються певній ієрархії, пов'язаної з домінуванням психологічного фетиша для суб'єкта. Так, скажімо, може інтроєктуватися авторитарність матері як ознака психологічної сили, на свідомому ж рівні така риса людиною відчужується, заперечується.

У формуванні інваріантності психіки провідне місце посідає “Я” суб'єкта, яке за ієрархією глибинних детермінант є базальним порівняно з едіповою залежністю, сформованою під впливом соціуму. Тут можна говорити про значущі драматичні моменти, пов'язані із психологічним умертвінням “Я” дитини батьками і вихователями. При цьому семантика драматичного переживання, пов'язаного, наприклад, з агресією батьків, не потрапляє у поле свідомості дитини, проте загроза покарання, “розправи” (і навіть смерті), яка потенційно існує і йде від батьків, вихователів, сприймається нею на підсвідомому рівні. Тенденцію до психологічного омертвіння “Я” іншої людини (дитини) ілюструють висловлювання: “я тебе породив, я тебе й уб'ю”, “діти – це квіти життя на наших могилах” та ін. Наслідком такого омертвіння “Я” дитини є перенесення певного емоційного фону (об'єктного відношення) на предметний аспект її життєдіяльності. Скажімо, дитина вимагає у батьків придбати іграшку, а отримавши, ігнорує її або знищує. Іграшка – це своєрідний фетиш, або доказ батьківської любові, уваги, а її знищення можна розцінювати як символічне омертвіння власного “хочу”.

Інваріантність психіки пов'язана з формуванням жорстких кліше як у поведінці, так і на рівні глибинних механізмів. Відчуження дитини обома батьками спричиняє капсулювання суб'єкта в інфантильній позиції, відбувається посилення потреби батьківської любові і водночас стабілізується амбівалентне ставлення до батьків. Така суперечливість формує об'єктні відношення певного типу: неможливість вибору між двома рівнозначними потребами, коли лише одну із них людина може (хоче) здійснити. Такі тенденції формуються також під впливом психологічно важкого вибору між батьком і матір'ю у результаті їх

розлучення або сімейних конфліктів. У такому разі сама ситуація вибору стає травматичною, що актуалізується в міжособистісних взаєминах, де присутній емоційний аспект. Зокрема, дівчина не може обрати одного з хлопців, які залицяються до неї, а обравши будь-кого з них, жалкує про іншого.

Примітно, що тенденція до ущемлення “Я” дитини нерідко закладена у самому феномені виховного впливу, дія якого спрямована на адаптацію дитини до соціуму, вироблення навичок конструктивного поведіння, тобто на формування “прогресивної” статичності психіки. Система таких впливів нерідко пов'язана з відчуженням батьками і вихователями емоційно-афективних виявів поведінки дитини (наприклад: “припини істеріку!”, “продовжуватимеш плакати – віддам тебе чужому дядькові” та ін.). За таких умов у дитини генерується відчуження, неприйняття певної частини власного “Я”, котре спричиняє формування певного об'єктного відношення – “кризовості” самовідчуттів. Моделюється вимушене повторення: афективні реакції повторюються з іншими людьми, у віддалених від первинної ситуації, що породжує соціальну дезадаптацію. При цьому діє свідомо декларація: “я прагну, щоб люди приймали мене таким, яким я є”, котра вступає в суперечність з логікою не-свідомого: “люди мають прийняти афективну частину мого “Я”, яку я відчужую (відчувували батьки)”. Тим самим реалізується глибинно-психологічна мета завершення “незавершеної справи дитинства”, а на поведінковому рівні існує проблема неприйняття особи іншими людьми. За таких умов людина перебуває у зоні психологічного ризику: моделюється психологічна залежність, “прилипання” до інших людей, на яких покладається місія “психотерапії”.

Доречно розрізнити базальні, соціальні й наслідкові чинники формування усталеності психіки. Едіпова залежність – базальна глибинна детермінанта формування інваріантності психіки, домінуючий психічний закон, що зумовлений адаптацією до соціуму і впливає на конкретно-змістове наповнення психіки, яке знаходить вияв в індивідуально неповторному характері людини. Х. Хартман наголошує: “усі порівняно стабільні форми реакції, які ми називаємо рисами характеру, утримують ірраціональні моменти” [16, с. 35]. Формування характеру пов'язане з інтроєктами, які підкоряються певній ієрархії на основі домінування психологічного фетиша для суб'єкта. Так, інтроєктвана агресивність та авторитарність батька чи матері, які на свідомому рівні людиною відчувувалися, згодом заперечуються, лягають в основу формування “важкого” характеру, який виявляється у взаємодії з іншими людьми, тобто назовні. Відповідно до психологічних досліджень, у характері розкриваються особливості, котрі “незмінно продовжують своє існування як первинні зваблення” (З. Фройд); це безперервні інфантильні реакції, спрямовані проти інстинктів (Г. Нюнберг); стабільність характеру, що з'являється в ранньому дитинстві, залишається постійною протягом життя (Г. Рібо).

Важливо звернути увагу на те, що розуміння статичних і динамічних особливостей психіки сприяє прогнозуванню тенденцій поведінки суб'єкта, а відтак послугове меті психокорекції особистості. Мовиться,

зокрема, про прогресивну та деструктивну статичності психіки. Останні фіксують глибинні механізми та характеристики поведінкової складової суб'єкта. У цілому ж взаємозв'язок статичності й динаміки у психіці передбачає наявність усталених прогресивних аспектів, виходячи з яких визначається динаміка варіативності індивідуально неповторних виявів. Прогресивна статичність психіки конкретизується у формуванні корисних поведінкових автоматизмів, на які й спрямоване зусилля вихователів, котре сприяє збереженню психічної енергії. Динамічність підтримує розгортання адаптації до найближчого соціуму, до актуальної ситуації спілкування.

Деструктивна статичність пов'язана із суперечливістю психіки, що має вияв у певній активності, поведінці суб'єкта. Воднораз надмірна динамічність поведінки або урізання динамічності (наприклад, відмова від соціально значущої активності на піку успіху і перспектив) залежні від особистісної проблемності, котра потребує психокорекції особистості. За таких умов має місце "упокоення" динамічних характеристик на рівні поведінки і саморефлексії, що блокує особистісний прогрес суб'єкта. Тут динамічність виражає прогрес, рух уперед, тоді як статичність узгоджується із застоєм, руйнацією. Нерідко динамічні характеристики поведінки особи набувають ознак статичності: домінують стають не динаміка і прогрес (установка на досягнення успіху), а маскування у власних очах своєї слабкості (установка на уникнення невдачі).

Отже, феномен інваріантності психіки є досить емним і потребує подальшого дослідження в аспекті системної організації психіки. Відповідно до наукових джерел, інваріантність – це незмінність при збереженні тенденції до динамічного перетворення. Інваріантність психіки визначається активністю несвідомого, витісненими змістами, пов'язаними з едіповою ситуацією

та ущемленням "Я" суб'єкта у ранньому періоді його розвитку, що спричиняє формування певного емоційного фону його життя (об'єктні відношення), запрограмованості психіки на певну активність. Саме статичні характеристики пов'язані з фіксаціями в інфантильному періоді розвитку суб'єкта та мають вияв в інваріантних їй характеристиках. Реалізація останніх відбувається за участі автоматизмів і глибинних механізмів психіки. Звідси очевидно, що об'єктивування інваріантних особливостей психіки у їх індивідуальній неповторності слугує меті психокорекції: шляхом глибинного психоаналізу витіснений у несвідоме зміст, котрий зумовлює наповнення інваріантних аспектів психіки, уводиться в коло усвідомлення суб'єкта. За таких умов відбувається розширення меж самоусвідомлення, активність людини набуває більшої динамічності, що стимулює її особистісний прогрес.

1. Бергаланфи Л. Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 23–82.
2. Губанов Н.И. Чувственное отражение: анализ проблем в свете современной науки – М.: Мысль, 1986. – 239 с.
3. Психологія ХХІ століття: Підручник / За ред. В.Н. Дружиніна. – М.: 2003. – С. 25 (рос. мовою).
4. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
5. Узнадзе Д.Н. Общая психология. – М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. – 413 с.
6. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: Гол. ред. укр. рад. енцикл., 1986. – 797 с.
7. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1990. – С. 425–440.
8. Яценко Т. С. Особливості внутрішньої динаміки психіки // Професійна освіта: педагогіка і психологія / Польсько-український журнал, за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохова–Київ, 2003. – № 4. – С.137–152.

Надійшла до редакції 7.04.2008.

ПРОБЛЕМА РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ У ГЛИБИННІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Олександра ПЕДЧЕНКО

Copyright © 2008

Феномен релігійної віри потрапляв у поле уваги багатьох мислителів минулих часів та сучасності. Особливу вагомість у цьому контексті мають роботи засновника психоаналізу З. Фрейда та праці його послідовника К. Г. Юнга. Зупинимося коротко на здобутках психоаналітиків у роз'ясненні витоків релігійної віри.

Цікавим є те, що З. Фрейд був щирим атеїстом, проте ніколи не втрачав інтересу до психології релігійної віри. Він присвятив три книги ("Тотем і табу", 1913; "Майбутнє однієї ілюзії", 1927; "Мойсей та монотеїзм", 1938), а також інші праці роз'ясненню суті релігійних почуттів. Зазвичай він підкреслював, що важливою засадою релігійної віри є інфантилізм: люди потребують віри в Бога та релігійних обрядових дійств як

компенсації та підмоги у своїй безпорадності. Видатний учений розглядав релігійність людини як її бажання отримати компенсацію за слабкості дитинства, яких вона так і не може позбутися з віком. Іншими словами, релігія може зняти почуття провини, передусім пов'язане з агресивними імпульсами, та допомогти примиритися з неминучістю смерті. Однак фундатор психоаналізу вважав це невротичним способом подолання природних людських конфліктів [3].

Американський історик П. Розен вважає, що концепція релігії у З. Фрейда була патріархальною: "амбівалентні почуття до батька є фактором, що лежить у підґрунті всіх релігій..." [див. 3, с. 52]. Так, у праці "Тотем і табу" З. Фрейд постулює, що людина жила спо-